II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati (1787)

II. Ekaterina's Crimean Travel (1787)

Dr. Sinan Yüksel

ORCID No: 0000- 0003 – 3055 - 7814

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Öz: Kırım'ın 1783'te Ruslar tarafından ilhakı sonrasında II. Ekaterina, Grigoriy Aleksander Potemkin'e Kırım'ın Rusya topraklarıyla bir an önce bütünlleştirilmesi ve bölgenin Ruslaştırılması emrini verdi. Bunun üzerine Potemkin Kırım'da çok önemli çalışmalar yaptı. II. Ekaterina bu çalışmaları yakından görmek için 1787'de Kırım'a bir gezi düzenledi. Bu gezi sadece Kırım'daki çalışmaları yakından görmekle sınırlı değildi. II. Ekaterina bu geziyle aslında Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek niyetindeydi. Bu amaçla gezisine, Avusturya İmparatoru II. Joseph'i ve Fransa, İngiltere ile Avusturya'nın elçilerini de davet eden II.Ekaterina, Kırım'da yeni oluşturulan limanlarda inşa edilen filoyu ve Potemkin'in kendi ziyareti için topladığı orduyu denetledi. II. Ekaterina'nın Kırım seyahatine II. Joseph'in de katılması Osmanlı Devleti'ni oldukça rahatsız etti. Osmanlı Devleti Ruslarla arasındaki farklı sorunların yanı sıra bu geziyi kendisine bir gözdağı olarak algıladığı için Ruslara savaş açtı.

Anahtar Kelimeler: II. Ekaterina, Kırım, Osmanlı Devleti, Rusya, G. A. Potemkin

Abstract: The annexation of the Crimea in 1783 by the Russians II. Ekaterina, ordered Potemkin Crimea's Russian territory to unify and become Russian. Potemkin did some important work in Crimea. II. Ekaterina wished to see this work closely and in 1787 orginazed a trip to Crimea. This trip was not only limited to see the work up closely. II Ekaterina had infact the intention to intimidate the Ottoman State. For this purpose, II. Ekaterina invited Austria's II. Emperor Joseph and France, United Kingdom and Austria also got invited, the newly created port fleet in the Crimea and the army gathered for their visit of Potemkin were inspected. II. Ekaterina's trip to the Crimea II. The joining of Joseph also disturbed the Ottoman State. This trip as a threat to itself, the Ottoman State declared war to the Russians. As the Ottoman Empire perceived this trip as an intimidation for itself, besides different problems with the Russians, it opened a war against the Russians.

Keywords:II. Ekaterina, Crimea, Ottoman State, Russia, G. A. Potemkin

Giriş

18. yüzyıl Rusya'sının Çar Petro ile birlikte en önemli isimlerinden biri olan II. Ekaterina, Osmanlı Devleti ile çok önemli mücadeleler yapmış ve bu mücadelelerden başarılı bir şekilde ayrılarak devletin sınırlarını oldukça genişletmiştir. Bir zamanlar Rusya için çok büyük tehdit

II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati (1787)

oluşturan Kırım Hanlığını 1783 Nisanında ilhak eden II. Ekaterina, bu tarihten itibaren bu toprakların Rusya ile bütünleştirilmesi için çalışmaların yapılmasını istedi.¹ Bu önemli görev Novorossiya (Yeni Rusya) Valisi Prens Potemkin'e verildi. Potemkin Kırım'da çok önemli çalışmalar yaptı. II. Ekaterina bu çalışmaları görmek için 1787'de Kırım'a bir gezi düzenledi. Bu gezi sadece Kırım'daki çalışmaları yakından görmekle sınırlı değildi. II. Ekaterina bu geziyle aslında Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek niyetindeydi.² Osmanlı Devleti'ne, Karadeniz kıyılarında ve Kırım'da kalıcı olarak tedbirlerin alındığını göstermek önemliydi. Bunun yanı sıra Rusya'ya yeni katılan ve kısa sürede kalabalıklaştırılıp imar hale getirilen toprakları Avrupalılara göstermekte gezinin amaçları arasındaydı. Ayrıca Potemkin'in güneyde yeni ele geçirilen topraklardaki kolonizasyon için gereksiz yere harcamalarda bulunduğu dair dedikoduların artması da gezinin yapılmasının nedenleri arasındaydı. Zira Ekaterina yönetimi Rus İmparatorluğu'nun dünyaya açılan kapısı ve ticaret merkezi olarak düşündüğü bu yeni bölgeye oldukça fazla özen göstermekteydi. Bunun yanı sıra Potemkin'in son dönemdeki başarıları neticesinde oldukça sivrilmesi ülke içerisindeki yerel elitler tarafından da göze batmaktaydı. Bu nedenle Ekaterina'nın bölgeye yapacağı seyahat önem arz etmekteydi. Ayrıca bu gezi Osmanlı Devleti'ne karşı alınmış kesin üstünlüğün sembolik bir yansımasıydı.³ Gezi kolaylıkla siyasi gösteri niteliği kazanabilir ve Rusya'nın saldırgan politikasının ifadesi hizmetini görebilirdi. Gezi sırasında orduların toplanması Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir gösteri algılanabilirdi.⁴ Bu durumun Osmanlı Devletini tedirgin etmesi ve telaşlandırması muhtemeldi.

1-II. Ekaterina'nın Oğlu Pavel ve Eşinin Geziye Katılma İsteği

II. Ekaterina'nın Kırım'a yapacağı gezinin hazırlıkları yapılırken birçok kişide bu geziye katılma isteği doğdu. Bu kişiler arasında II. Ekaterina'nın oğlu ve onun varisi Pavel Petroviç ile eşi Mariya Fedorovna da vardı. Pavel Petroviç annesinin oğulları Konstantin ve Aleksander'i geziye yanında götürme niyetinde olduğunu öğrenince Ekaterina'ya eşiyle birlikte büyük bir üzüntüyle şu mektubu yazdı.

"...6 ay boyunca majesteleriniz ile ayrılıkta bulunma düşüncesi bize çok ağır gelmişti...Oğullarımızın seyahate hazırlanmasına dair verdiğiniz emrin haberi üzüntümüzü daha da arttırdı. Zira sizden ve onlardan ayrılma düşüncesi bizim için aşırı derecede ağırdır. Bu satırları iyi kalplilikle, lütuf kârlıkla okuyun lütfen. Artık reddedileceğiz diye hiçbir şeyden korkmuyoruz. Hükümdarım, çocuklarımızın seyahatine dair ıstıraplarımız telaşlarımız endişemizin tablosunu çizmeye cesaret ediyoruz..." Mektubun devamında çocuklarının küçük olduklarını ve soğuk kış şartlarının onları hasta edebileceğini yazdılar.⁵

O tarihlerde II. Ekaterina ile "genç saray" arasında ilişkiler biraz gergindi. Pavel'in annesiyle yazışmasından kısa bir süre önce Mariya Fedorovna'nın kardeşi, Würtemberg Prensi Rusya'dan uzaklaştırılmıştı. II. Ekaterina ile çocukları arasında ciddi çatışmalar gerçekten yaşanıyordu. Birçok kişinin gezinin sırrını bildiği halde, II. Ekaterina'nın Kırım'a gitme niyetini büyük prens ile eşinin ancak bir rastlantı sonucu öğrenmesi annenin oğluna ve büyük prensese davranışının soğukluğunu gösterir.⁶

II. Ekaterina, oğlu ve gelininin mektubuna şöyle cevap verdi.

¹Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara 1996, s. 9.

²Ye. E. Pravosuboviç, "Vostochnaya Politika İmperatritsı Ekaterini II", *İmperatritsa Ekaterina II*, Sbornik İstoričeskih Statey, Vilna 1904, s. 215.

³N. İ.Pavlenko, *Ekaterina Velikaya*, Moskva 2004. s. 232; V.V.T, "İmperatritsa Ekaterina II v Kırımı 1787", *Russkaya Starina*, Molodaya Gvardiya, Noyabr 1893, s. 284.

⁴A. G. Brikner, *Potemkin*, Terra, Moskva 1996, s. 108.

⁵A. G. Brikner, "Puteşestvie Ekaterini II v Kırım", *İstoričeskiy Vstnik*, Tom XXI, No: 8, S.Peterburg 1885,s. 242-243.

⁶Agm, s. 243-244.

“... Çocuklarınız size ait, bana ait ve devlete aittir. Erken çocukluğundan itibaren onları en yumuşak bir özenle kuşatmayı kendime bir görev koydum... Yaşlılığında, 6 ay boyunca kendi ailemden birisini etrafımda olması memnuniyetinden yoksun kalacak mıyım acaba? Oğullarınızın sağlığına gelince, bu seyahatin onları hem beden hem de manen pekiştireceğine kesinlikle kanaat getiriyorum...”

Bu mektuba cevaben Pavel Petrovic ve Mariya Fedorovna şunları yazdı.

“... Ayrılık düşüncesi içimizi sızlatıyorsa, sızlanmayı gidermek ve diğer teselli edici ve hoş duygular ile değiştirmek hâkimiyetinizdedir. Çocuklarımıza göre biz size daha yakınız ve değeri biçilmez mutluluğumuz bundan ibarettir. Bizi onlarla birlikte alın, hükümdarımız, biz böylece sizin ve oğullarımızın yanında olacağız. Birçok şaysız ve yüksüz seyahat edebiliriz. Bari sizden ve oğullarımızdan uzak olmayalım...Bu sizin çocuklarınız Pavel ile Mariya’nın duygularıdır, lütufkâr anacığım”.

Bu mektupta da görüldüğü gibi Pavel ve eşi geziye katılmayı çok istemektedir. Buna rağmen II. Ekaterina bu mektuba da olumlu cevap vermedi.⁷

Annesinden olumlu cevap alamayan Pavel ve eşi geziyi organize etmekle görevli olan Tavrida (Kırım’ın eski Yunanca adı) valisi Grigoriy Aleksander Potemkin’e geziye katılabilmeleri için anneleriyle aralarında arabuluculuk yapması için mektup yazdılar. Mektuplarında Kırım’a kadar gitmeseler bile Kiyev veya Çariçenin uygun göreceği bir yerde kalabileceklerini belirttiler.⁸ Yazdıkları bu mektup her ne pahasına olursa olsun bu geziye katılma isteğini dile getirir. Gezinin asıl hedef noktası Kırım’a gitmemeyi göze aldılarsa belki de geziye katılamadıkları zaman ortaya çıkacak dedikodulardan endişeleniyorlardı. II. Ekaterina ile aralarındaki anlaşmazlıklar gün yüzüne çıkabilirdi. Bu mektup ta onların geziye katılmalarını sağlayamadı. Başka sorunların yanı sıra bu geziye katılamamak da Pavel’in annesine karşı tavır almasına ve aralarındaki soğukluğun artmasına neden oldu. Tüm bu gelişmelere rağmen II. Ekaterina Konstantin’in hastalanmasından dolayı torunlarını geziye götürmedi.⁹

2-Gezinin Hazırlıkları

II. Ekaterina’nın 1787’de gerçekleşen Kırım seyahatinin planlaması ilk olarak, II. Ekaterina ile II. Joseph’in 1780’de Smolensk’te yaptığı görüşmelerde geçti. Bu görüşmede II. Joseph, II. Ekaterina’ya Herson’da görüşme sözü verdi. II. Ekaterina’nın gezi planları 1783’te Kırım’ın Rusya’ya ilhakı sonrasında daha da kesinleşti. 1784’ün ilkbaharında yapılması planlanan gezi Herson’da vebanın çıkmasından dolayı 1787 yılına ertelendi.¹⁰ Bununla birlikte geziyi organize edenlerin başında gelen Kırım Valisi Grigoriy Potemkin gezi hazırlıklarına 1784 yılında başladı. Potemkin 13 Ekim 1784’te Korgeneral Sinelnikov’a gezi sırasında istasyonlarda belli sayıda atların bulunması, öğlen yemeklerinin yenileceği yerlerin hazırlanması, gönderilecek resimlere göre sarayların yapılması, şehirlerde Çariçe ve maiyeti için kalacak yerlerin hazırlanması adına emir gönderdi.¹¹ Gezinin bulaşıcı hastalıktan sonra ertelenmesi hazırlıkların da durmasına neden oldu. Yapılan bu ilk hazırlıklar tamamlanmasa da daha sonrası için çıkması olası aksilikleri Potemkin’e göstermesi açısından önemli bir tecrübe edinmesine neden oldu. Gezinin ertelenmesi Potemkin’in zaman kazanması açısından da onun adına olumlu oldu. Potemkin hazırlıkları bir an önce bitirebilmek ve yönettiği Novorossiya’yı

⁷Agm, s. 244;246.

⁸Agm, s. 246;248;250.

⁹Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 363.

¹⁰A. G. Brikner, “Puteşestvie Ekaterini II v Kırım”, *İstoričeskiy Vstnik*, Tom XXI, No:7, S.Peterburg 1885, s. 8;M. N. Kovalenskiy *Puteşetvie Ekaterini II v Kırım*, Moskva 1920, s.24. İsaabel de Madariaga’ya göre II. Ekaterina geziyi vebadan dolayı değil hem siyasi hem de kişisel nitelikli sebeplerden dolayı defalarca ertelemiştir. İsaabel de Madariaga, *Rossiya v Epohu Ekaterini Velikoy*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2002, s. 591.

¹¹Brikner, agm, s. 8.

II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati (1787)

en güzel biçimde takdim etmek için ne insan gücüne ne de paraya acıyordu.¹² Gezi II. Ekaterina için ne kadar önemliyse Potemkin için de o kadar önemliydi. Kendi aleyhine konuşanların haklı olmadığını gösterebilmek için tüm imkanları seferber etti.

6 Mayıs 1786'da çıkarılan kararname ile gezi masrafları tüm Rusya'ya paylaştırıldı. Gezi güzergâhına yakın vilayetler at teslim etmekle uzaktakiler ise özel vergi ödemekle yükümlendirildi. Bu kararnamede Petersburg'dan Kiev'e kadar ki 76 istasyonda 550 toplamda ise 41800 at hazırlanması emrediliyordu. Atları tüccarlar ve esnaflar 30 can başına 1, devlet görevlileri ve çiftçiler 500 can başına 1 vs. şeklinde teslim etmeleri gerekiyordu. Çariçenin Morehva yerleşkesinden Harkov üzerinden geri dönüşünde bir istasyona 420 diğer 60 istasyona 550 at konulması istendi. Bu atlar Kırım gezisi için ayarlanan 41800 attan getirilecekti. Bu durum at sahiplerine büyük zorluklar çıkarıyordu. At sahipleri atları kendi yerlerinde bırakmak yerine Kursk'taki atları Orlav valiliğine, Orlav'daki atları da Tula'ya getirtmişlerdir. Bütün istasyonlarda atlar için yem, ahır ve otlak hazırlanması emredildi.¹³ Gezi masraflarının önemli kısmı at toplamayan uzak bölge halklarından tahsil edildi. Bununla birlikte at sahiplerinin masrafları daha çoktu. Çünkü atları uzun mesafelere sürmek zorundaydılar. Tüm bunları ortaya koyduğumuzda Brikner'in ifadesiyle II. Ekaterina'nın gezisi halk için pahalıya patlamıştır ve bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Konsey kararında Çariçe geçtikten sonra atların evlerine dönmeleri gerektiği, Çariçe'nin geri dönüşünde de istasyonda hazır bulunmaları gerektiği belirtilmiştir. Dolayısıyla atların çoğu Çariçe geçtikten sonra evlerine dönmeleri halinde haftalar boyu birkaç bin verst koşmaları gerekiyordu. Atlar ve sahiplerinin evlerine dönmeleri daha iyi olduğu ortadadır.¹⁴

Çariçe'nin gezisinin halkı ne tür güçlük ve masraflarla karşı karşıya bıraktığını valilerin verdikleri emirlerden görmek mümkündür. Örneğin Tula valisinin gezinin tören kısmıyla ilgili aldığı emirde şunlar vardı:

"Asilzadeler kapıları ve galerileri hazırlamalıydı. Galerilerde yolcular için kahvaltı masaları olacaktı. Çariçe arabası için asilzadeler aynı renkte ve düzgün boyunduruklu 10 at ve üniformalı 3 postacı hazırlaması gerekiyordu. Ayrıca yolda gerektiğinde kullanılmak üzere 8 atlı yedek araba tahsis etmeliydiler ve diğer istasyona kadar da eşlik etmeliydiler. Bazı yerlerde düzgün çadır ve kulübe kurdurmalıydılar ve birkaç çeşit meyve ve buz bulundurmalıydılar. Tula'ya girişte Çariçeyi güzel eğer takımlı atlar üzerinde kaymakam, vali ve bunların dışında 12 genç asilzade karşılamalıydı. Alay akşam veya gece geçebileceğinden aydınlatma için kandiller ve atlı konvoydaki kişilerin sayısı kadar meşale hazır tutulmalıydı.¹⁵ İstasyonlarda şu yiyecek ve içeceklerin bulunması isteniyordu. Öğle yemeği verilecek ve gece kalınacak yerlerde: iyi beslenmiş 3 dana, 10 koyun, 15 tavuk, 15 kaz, yabani kuşlardan ne kadar mümkünse, un, Hollanda peyniri, inek yağı, 2 kova kaymak, 500 yumurta, çay, kahve, şeker, semaverler, büyük çaydanlıklar, tepsiler, çay takımları, 3'er kova Fransız beyaz ve kırmızı şarabı, Fransız votkası, tatlı ve sert vodka, İngiliz birası, 50tane limon, masa örtüleri, çatal bıçak takımları, mutfak ve yemek hazırlanması için ne lazımsa bulunmalı, hizmetçiler düzgün kıyafet giymeli...Ne öğle yemeği verilecek ne de gece kalınacak yerlerde: Çeşitli soğuk yemekler, börekler, turta, peynir, tereyağı, tavuk, domuz budu bunlardan yukarıda sayılan yiyecek ve içeceklerin yarısı kadar hazırlanması isteniyordu. Işıklandırma yapılması için de her kazadan 6 ruble para gönderilmesi isteniyordu.¹⁶ Asilzadeler ellerinde mevcut olan ve kendileri için küçük maliyeti olan erzakların büyük kısmını ve tamamını ücretsiz vermeleri daha uygun olur. Eğer ki asilzade beylerden biri üstte belirtilenler ve konuyla ilgili başka durumlar karşısında itaatsizlik ve ihmalkarlık yaparsa kendi onurunu, hayatını ve mülkünü tehlikeye atmış olur".¹⁷

¹²Pavlenko, age, s. 232.

¹³P. Kititsin-V. Grantsianskiy, "Putesestvie Ekaterini II v' Kırım',v' 1787 godu", *Drevnyaya i Novaya Rossiya*, Tom 18, No: 11, Peterburg Nyabrya 1880, s. 607; Brikner, agm, s. 9-13.

¹⁴Brikner, agm, s. 9-13.

¹⁵Agm, s. 14.

¹⁶Kovalenskiy,age, s. 25-26.

¹⁷Brikner,agm, s. 15; Kovalenskiy,age, s. 26.

Çariçenin geçeceği yerlerde özel törensel ağırlamalar ve karşılamalar yapılmalıydı. Yüce misafirleri kaza sınırlarında kaza soyluları önderi ile genç soylular karşılamalı ve sonra kalacakları köşke kadar eşlik etmeliydiler. Eşlik eden genç soyluların atları mümkün ise iyice süslü olmalı, kendileri üniformalı, fiyonklu, eldivenli, çekme potinli olmalıydılar. Çariçeyi Kırım ve Nogay tatarları, Kırgızlar, Türkmenler ve diğerleri dahil olmak üzere yerli ahalinin temsilcileri ağırlamalıydı.¹⁸ Böylece Türk toplulukları Çariçe'ye ev sahipliği yaparak kendilerini dışlanmamış hissedeceklerdi. Ayrıca bu karşılamayla Türk topluluklarının Ruslarla uyumlu bir şekilde yaşadıkları Avrupalılara gösterilmek istenmekteydi.

Yine aynı talimatnamede neler yapılması gerektiğine dair şunlar yer alıyordu: Yol üzerindeki yerleşim yerlerindeki insanları sokağın iki kenarına dizin. Yakın köylerde yaşayanlara da o yol üzerindeki köye gelmelerini emredin. Yol kenarında uygun otlak yeri varsa oraya gezi alayının geçeceği gün komşu köylerden hayvan sürün ki yolda gidenler için iyi bir manzara oluşsun. Hem erkekler hem kadınlar temiz ve düzgün çiftçi giyimli olmalı. Özellikle köylerde hasta ve sakatların olmamasına dikkat edilmeli. Kimin evinde çiçek hastalığı, kızamık gibi bulaşıcı hastalık varsa alayın geçeceği gün evden çıkmasınlar. Aksi takdirde ceza ödeyecekler. Akşam evinin önüne kandil koyan vatandaşlara izin verilsin, üstelik onlar yönetim tarafından takdir edilsin. Diğer vilayetlerde de buna benzer hazırlıklar yapılmıştır. Sarayların olmadığı yerlerde gönderilen resimlere göre galeriler yapılmış, pahalı içecekler ve bardak takımları hazırlanmıştır. Bütün vilayetlerdeki istasyonlarda atların bakımını kontrol etmek ve çalışanları yönetmek için birer asilzade görevlendirilmiştir. Her istasyonda bütün malzemeleriyle marangoz ve demirci bulunmalıydı. Yol üzerindeki her sarayda 500 kandil, 10 fener ve 6 varil reçine olmalıydı. Ayrıca şehirlerde Çariçe ve çevresi için 25 daire ayarlamak gerekiyordu.¹⁹

Hazırlıklarla ilgili Potemkin Albay Korsakov'a şunları yazdı. "Kazı Kerman'dan Perekop'a kadar ki yol Romen yolundan geri kalmaması için elle yapılsın ve bunu Ekaterina yolu olarak adlandıracağım".²⁰ Harkov Valisi Vasiliy Çertkov'un talimatları ise şu şekildeydi. Bütün asilzadeler Çariçeyi ağırlamayı şeref olarak bilsin. Hiçbir yerde kalabalık toplanmamalı, gürültü yapılmamalı, yırtık giysili dilenciler ve sarhoşlar olmamalı. Şehirlerde ve köylerde bekçiler gece gündüz ortalığın düzenini ve temizliğini korusunlar. Vali 19 Ocak 1765 tarihli "Şahıslar maruzatlarını önce hükümet idarelerine iletmeden Çariçeye bildiremezler" şeklinde beyan edilen kanuna atıfta bulunarak bu gibi teşebbüslerde bulunanlara ceza uygulanacağını bildirdi. Cezalar şöyle sıralanıyordu: "subaylar rütbelerinden olacaklar, rütbesizler sürgüne, halk önünde cezaya mahkûm edilecekler veya Nerçinsk'e gönderilecekler." Belediye başkanlarına da şu talimat verildi: "Dükkan sahipleri ürünlere, özellikle yiyecek ve içeceklerle zam yapmasınlar, ürünler hasar görmüş veya eskimiş olmasın, çalışanların giysileri düzgün olsun. Önlükleri, masa ve tezgahları tertemiz olsun. Meyhanelerde kimse kişiyi sarhoş edecek kadar alkol satmasın, yoksa sahibine hapis ve alkol satmasına yasak konulması gibi cezalar verilsin". Yani her şey bayramlık görünümünde sunulmalıydı. Hazırlıklarla ilgili Prusya elçisi Keller'de hükümetine bu konuya dair şunları yazdı: "İmparatoriçe halkının fakirlik içinde olduğunu herhalde bilmiyor; emri altındaki asker sayısı konusunda da yanlış bilgilere sahiptir".²¹ Gezi için verilen emirlerden de anlaşılacağı üzere Çariçe'nin halkı hakkında gerçekleri görmesi gizleniyordu. Çariçeye her şeyin güzel ve yolunda olduğu gösterilmek isteniyordu.

¹⁸Kovalenskiy, age, s. 26-28.

¹⁹Brikner, agm, s. 16.

²⁰Povlenko, age, s. 233.

²¹Brikner, agm, s. 19-20.

II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati (1787)

Kırım'da da çalışmalar hızlı bir şekilde yapılıyordu. Yeni yolların yapımı için dağlar kazılıyor, yollar boyunca ağaçlar dikiliyordu. Şehirlerde güzel evler ve dükkânlar inşa ediliyor, kötüleri ise yıkılıyordu. Potemkin, şimdiki şehirlerin güzelliğe kavuşturulması için çare yoksa en azından mümkün olduğu kadar güzel ve temiz yapılmalı diye emir gönderdi. Bu emir üzerine şehirler temizlenip badalanıyor, çatılar onarılıyordu. Çariçe'nin geçeceği yolda buradaki halkın günlerini boş ve tembellikle geçirmedikleri görünmesi için ekin ekilmesi için bütün uygun topraklar sürülüyor ve ekiliyordu. Şehir ve istasyonlarda Çariçe ve misafirleri ağırlamak ve yemek yemek ile çalışmak için küçük dairesel köşkler inşa ediliyordu. Bu köşkler için Moskova'dan avize ve aynalar ile kumar masaları gönderiliyordu. Köşlerde çok sayıda hizmetçi bulunması da isteniyordu. Bahçesaray'daki bir köşke Çariçe ve maiyeti için 188 hizmetçi isteniyordu. Havai fişek kükürtü ve güherçile için Harkov ile Kremençuğ'a adamlar gönderiliyordu.²²

1786'da Potemkin bütün hazırlıkları şahsen yürütmek için güneye gitti. Yerli piskopos Çariçeyi ağırlarken hangi konuda konuşmak gerektiğini bilmiyordu. Konuşma metnini Potemkin kendi eliyle yazdı. Konuşma metninin başlangıcında vurgu "ıssız toprakların verimli bahçeye" dönüştürülmesiydi. Kırım'ın Rusya'ya katılması üzerine vaiz, Çariçe'nin "eskiden zararlı bir halkı bize kardeş yaptığını" bildirmeliydi. Methiye şu kelimelerle bitirilmeliydi. "Bu diyar onun şanına aittir ve o halkın anasıdır". Konuşmanın bu cümlesi ile Potemkin'e göre nüfusun minnettarlığı ve Çariçe'nin lütfundan ümitleri ifade ediyordu. Gelecekteki konservatuvarın müdürü olacak olan Sarti, Çariçenin ağırlanma müziği olarak törensel bir oratoryo yazdı. Potemkin'de bu oratoryoyu önceden dinledi. Sonrasında Potemkin Kırım'ı ziyaret ederek Çariçe'nin gezeceği bütün toprakları gezdi. Potemkin, müzisyen ve şarkıcıların formlarına kadar tüm detaylarla ilgilendi.²³ Çariçenin geziden memnun kalması için birçok düzenleme yaptırdı. Çariçeye gösterilecek bir şeylerin olmadığı yerlerde bazı hilelere de başvuruldu. Henüz hiçbir meskenin olmadığı yerlerde, çölün ortasına muhteşem dekorasyonlar dikiliyor, tablolara köy ve şehirler çiziliyordu. Çariçenin yolunun geçeceği yerlere uzaktan insanlar getirilmeliydi. Bunlar süslü kostümlü olmalıydı. Bir yerden öbür yere sürülecek ve her yerde Çariçeye gösterilecek aynı hayvan sürüleri önceden hazırlanıyordu. Kocaman buğday ambarları ve depolarında çuvallar buğday yerine kumla dolduruluyordu.²⁴

3-Gezide Yaşananlar

II. Ekaterina ünlü seyahatine 7 (18) Ocak 1787'de başladı.²⁵ Çariçe'nin daveti üzerine kendisine Britanya, Fransa ve Avusturya elçileri bir de yüksek saray erkânı eşlik ediyordu. Konvoy adeta bir ev biçiminde 14 kocaman kızak, onlardan daha küçük 124 kızak ve 40 tane de ek kızaktan oluşuyordu.²⁶ İlk kızakta II. Ekaterina yer alıyordu. II. Ekaterina'nın kızıağı uyku odası, misafir odası, çalışma odası ve kütüphaneden ibaretti. Onun peşinden misafirlerin daha az konforlu kızakları geliyordu. Misafirler arasında Fransız elçisi Segur, İngiliz elçisi Fitzbert ve Avusturya elçisi kont Cobenzl vardı. Onlar sadece Çariçenin felsefe, edebiyat sohbetleri, kendi memnuniyeti için değil Rusya'nın başarılarını daha iyi kavramaları ve gördüklerini hükümetlerine anlatmaları için davet edildi. Onların anlatımıyla Avrupa'da başarılarına hayran olan bir kamuoyu oluşabilirdi.²⁷ Çariçe için Avrupa kamuoyu önemliydi. Osmanlı Devleti ile

²²Kovalenskiy, age, s. 29-30.

²³Age, s. 30; Pavlenko, age, s. 233.

²⁴Age, s. 30-31.

²⁵Madariaga ile Ankoss bu tarihi verirken Birikner gezinin 6 (17) Ocak'ta başladığını yazar. Madariaga, age, s. 591. Elen Karrer Ankoss, *Ekaterina II*, Rosspen, Moskva 2006, s. 300; A. G. Brikner, "Puteşestvie Ekaterini II v Krim", *İstoričeskiy Vstnik*, Tom XXI, No: 9, S. Peterburg 1885, s. 444.

²⁶Madariaga, age, s. 591; Ankoss, age, s. 300,

²⁷Age, s. 301.

muhtemel olan mücadelesinde kendisine destek veren bir Avrupa kamuoyu onun çıkarlarına hizmet edebilirdi.

Seyahat kışın en soğuk döneminde başladı. Fakat ayı kürküyle sarılı, başlarında kunduz şapkalı seyyahlar soğuktan pek şikayetçi değillerdi. Geceleri yolların kenarlarında yakılan ağaçlar yolları aydınlatıyordu. Gündüzleri kızakların iziyle kesilen uçsuz bucaksız karlı düzlüklerden başka bakılacak bir şey yoktu. Şehir sakinleri Çariçeyi selamlamak için güzel kıyafetleriyle onu bekliyorlardı. Her istasyonda kafile için 560 at ve her hangi bir arızayı anında gidermek için demirci ve marangozlar hazır bekliyordu. Şehrin ileri gelenleri kendi evlerinde Çariçeyi maiyetiyle birlikte kabul ve ikram etmek için fırsattan yararlanıyorlardı. Yabancı elçiler bazen bir zenginin evinde bazen de bir köylü izbesinde konakladıkları oluyordu.²⁸

Gezisinde II. Ekaterina alışıktı gün nizamına ihanet etmiyordu. Saat 6'da kalkıp bakanlarıyla çalışıyordu. Sonra kahvaltı yapıp yabancı elçileri kabul ediyordu. Sabah saat 9'da bütün kafiyle yola çıkıyordu. 2'ye kadar yolculuk devam ediyordu. Saat 2'de önceden dikilmiş bir çadırda ve ya özel bir evde öğle yemeği yiyordu. Akşam saat 7'ye kadar yola devam ediyordu. Sonra Çariçe kendisi için hazırlanan bir konuta geçiyor, akşamları yemek yemeyen Çariçe saat 9'a kadar elçilerle sohbetler yapıp, 11'e kadar çalışmak için odasına çekiliyordu.²⁹ Odasında değişik kişilere mektuplar yazdı. Mektup yazdığı kişiler arasında oğlu, gelini ve torunları da vardı. Petersburg'dan ayrıldığı gün de oğlu Pavel ve gelinine bir mektup yazdı. Mektubunda Ekaterina şunları yazdı. "Sevgili çocuklar! Kont Puşkin bana mektuplarınızı teslim etti. Bana hayırlı yolculuklar dilediğiniz için size teşekkür ederim".³⁰ Çariçe ve kafile 12 (23) Ocak'ta Smolensk şehrine geldi.³¹ Smolensk'teyken gelini Mariya Fedorovna'dan mektup alan II. Ekaterina ona şunları yazdı. "Bu yüksek ve açık yerde soğuk pek şiddetliymiş, soğuktan hizmetçilerin çoğunun gözleri hastalandı. Doktorun sözlerine göre birkaç günlük tatil onları iyileştirir". Hastaların düzelmesi için 3 gün Smolensk'te kalmaya karar veren II. Ekaterina, torunu Konstantin'e 17 Ocak'ta bir mektup yazdı. Mektubunda: "burada Aleksandr Mamanov'un hasta olması, her kesin yorulması, bir çoğunun gözlerinden şikayet etmesi sebebiyle sandığımdan dört gün fazla kaldım" der.³² Fransız elçisi Segur ise yolculuk kadar, huzura kabullerin, yerli ileri gelenler için baloların ve uzun kilise ibadetlerinin de II. Ekaterina için yorucu olduğunu yazar.³³

Hastaların iyileşmesinden sonra yolculuğa devam eden II. Ekaterina, uzun bir yolculuktan sonra 29 Ocak'ta Kiyev'e geldi.³⁴ Çariçe yaklaşık üç ay Kiyev'de kaldı. Kiyev'de II. Ekaterina'yı Küçük Rusya Genel Valisi Feldmareşal Rummyantsev ile Potemkin ağırladı.³⁵ Çariçe Kiyev'den çok da memnun kalmadı. Rummyantsev'in idaresinde bulunan vilayetlerdeki binaların bakımsızlığı onu hayrete düşürdü. Kiyev'de sokaklar kirli, yapılar çok kötü durumda ve herhangi bir zarafetten yoksundu. Çariçe çok daha az önemli şehirlerden geçerken gördüğü süslerle Kiyev'in süslenmesine özen gösterilmediğini görmekten hoşnutsuzdu. Çariçe Kont Mamanov'u Rummyantsev'den hoşnutsuzluğunu hissettirmekle görevlendirdi. Mamanov bu nazik görevi mümkün olan ihtiyatla yerine getirdi ve Feldmareşale, Çariçenin Kiyev'i daha iyi bir durumda bulmayı beklediğini ima etti. Mamanov'un oğlu kendi notlarında anlattığı gibi,

²⁸Madariaga, age, s. 591-592

²⁹Age, s. 592-593.; Pavlenko, age, s. 234.

³⁰Brikner, agm, s. 446.

³¹Madariaga, age, s. 592

³²Brikner, agm, s. 446.

³³Madariaga, age, s. 592.

³⁴Brikner, agm, s. 445-447.

³⁵Madariaga, age, s. 592.

II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati (1787)

Rumyantsev eleştirileri saygı ve sabırla dinlemiş ve şöyle demiştir: “Majestelerinize söyleyin ki, ben ordunun feldmareşaliyim, benim işim şehirler almak, inşa etmek değil, üstelik bunları süslemek de değil”. Bu cevabı öğrenen Çariçe demiş ki: “ O haklı; Rumyantsev şehirler almaya devam etsin, benim işimde şehir inşa etmek olsun”. Segur’da hatıratında Rumyantsev’in yönettiği vilayetler ile diğerleri arasında göze çarpan farkların olduğunu, fakat bu durumun sebebini kendi hizmetlerini olumlu göstermek isteyen, kendisine verilen vilayetler için büyük tutarlar harcayan, Kiyev ve diğer yerlerin düzene getirilmesi için gerekli paradan Rumyantsev’in mahrum kalması için çaba harcayan Potemkin’in entrikaları olduğunu belirtir.³⁶ Rumyantsev’de Potemkin’e açıkça düşmanca pozisyon alıyordu. Çünkü Küçük Rusya genel valisi görevinde kendisini ikinci plana itilmiş hissediyor ve Potemkin’den şikayet etme ve eleştirme fırsatını kaçırmıyordu.³⁷

II. Ekaterina Kiyev’e gelen birçok millettten, 4 İspanyol soylusu, sayısız imparatorluk prensleri, Lehli, İngiliz, Amerikalı, Fransız, Alman, İsviçreli, Rus Kazağı, Tatar, Kırgız ve Kalmuk temsilcilerle görüşmeler yaptı. Yabancı elçiler haftada iki kez Çariçenin sarayında yemek yiyordu. Balolar düzenleniyor, mağara ve manastırlara ziyaretler yapılıyordu. II. Ekaterina tüm bunlardan memnun olmasına rağmen seyahatine devam etmek istiyordu. Fakat aşırı soğuklar yolculuğa müsaade etmiyordu. Havaların kötü olması Potemkin’in işine geliyordu. Potemkin Kiyev’deyken seyahatin geri kalan kısmında hazırlıklar devam ediyordu. Potemkin, Dinyeper, Herson ve Sevastopol’da Çariçenin layık bir şekilde ağırlanması için gereken her şeyi tamamlamaya çalışıyordu. Hrapovitskiy’e göre Potemkin hazırlıklarını bitiremediğinden zaman kazanmak için Çariçe’nin Kiyev’den çıkışını ertelemek istiyordu. Havaların da müsaade etmesiyle kafil 22 Nisan’da (3 Mayıs’ta) Kanev’e doğru filo ile yola çıktı.³⁸ Filo 22 kadirgadan ve bunlara refakat eden birçok filika ve kayıktan oluşuyordu. 3 günlük bir yolculuktan sonra Lehistan sınırındaki Kanev’e gelindi. Kanev’de II. Ekaterina Lehistan Kralı Sanislav-Avgust ile görüştü. Stanislav-Avgust, II. Ekaterina’ya Osmanlı Devleti’ne karşı ittifak teklifi yaptı ve anayasa reformuna Çariçenin rızasını alarak tacını pekiştirerek Lehistan’ın bütünlüğünü sağlamaya çalıştı. Çariçe Kralı soğuk karşıladı ve tekliflerini kabul etmedi. Hatta Kral akşam bir balo verdi ama Çariçe bu baloya katılmadı. Siyasi hayal kırıklığına uğrayan ve hor görülen Stanislav-Avgust hiçbir şey elde edemeden Kanev’i terk etmek zorunda kaldı.³⁹

Kanev’den sonra Kremençuğ’a doğru yola çıkan filo fırtınadan dolayı çeşitli sıkıntılar yaşadı ve beklenenden daha uzun bir yolculuktan sonra Kremençuğ’a gelindi. II. Ekaterina Kremençuğ’dan oldukça etkilendi. Kiyef ve Kremençuğ arasındaki fark açıldı. II. Ekaterina bunu Segur ile konuştu ve Potemkin’i övdü. Çariçe Kremençuğ’da üç gün kaldıktan sonra Saltıkov’a şöyle yazdı: “Özellikle aramızda rağbet görmeyen Kiyev’den sonra Kremençuğ hepimizin hoşuna gitti. Kremençuğ’un bulduğum gibi olduğunu bilseydim, çoktan buraya taşınırdım...Feldmareşal Potemkin’in kabiliyetlerine boşuna güvenmediğimi görmek için onun vilayetlerine gelmek gerekir, burada her şey mümkün olduğu kadar iyi ve düzenle tanzim edilmiş”.⁴⁰ 1 Mayıs’ta Kremençuğ’da II. Ekaterina adına ayin yapıldı. Yemekten önce birçok farklı bölgeden gelen milletvekilleri takdim edildiler ve el öptüler. 186 kişilik koro ve değişik müzisyenlerden oluşan bir orkestra eşliğinde yemek yenildi. 2 Mayıs’ta Ekaterina birçok devlet ve din adamını huzuruna kabul etti. Akşam generaller, memurlar ve zadenanların hanımları Çariçe’ye tanıtıldı.

³⁶Brikner, agm, s. 452; Pavlenko, age, s. 236.

³⁷Madariaga, age, s. 592.

³⁸Brikner, agm, s. 454-459.

³⁹Ankoss, age, s. 303; Pavlenko, age, s. 237.

⁴⁰Brikner, agm, s. 466-470; Pavlenko, age, s. 237.

Sonrasında çok kişinin katıldığı balo başladı.⁴¹ Çariçe Kremençuğ'da 15 bin kişilik orduyu teftiş ettikten sonra II. Joseph ile buluşmak için Herson'a doğru yola çıktı. Herson'a Çariçe'den önce gelen II. Joseph, kaleyi, tersaneyi, mağazaları dikkatlice gezdikten sonra Çariçe ile buluşmak için Kaydaki'ye geçti. II. Joseph ile buluşmak için sabırsızlanan II. Ekaterina karaya çıkar çıkmaz hemen Kaydaki'ye doğru harekete geçerek II. Joseph ile buluştu. Buluşma ve yemekten sonra kadırgalara gidildi. Akşam yeni inşa edilmiş bir köşkte şömine başında geçirildi.⁴² Çariçe Stanislav-Avgust'un aksine II. Joseph'i güler yüzle ağırladı. Protokolü ve Potemkin'in yaptığı bütün organizasyonları bir kenara koyan II. Ekaterina, II. Joseph ile birlikte yeni temelleri atılan Ekaterinoslav şehrine gitti.⁴³ Kafile 8 Mayıs'ta Ekaterinoslav şehrinin inşa edildiği yere geldi. Dinyeper sahilinde dikilen bir çadırın içinde düzenlenen alay kilisesinde dini bir ayin yapıldı. Sonra katedralin temeli atıldı. Ekaterinoslav'ın temelini atıldığı yerde bulunduktan sonra II. Ekaterina ve kafile Herson'a doğru yola çıktı. II. Ekaterina, Herson'a içinde II. Joseph ve Potemkin ile birlikte oturduğu muhteşem bir arabada geldi. Halk atları arabadan çıkardı ve arabayı şehre götürdü. Yol kenarında 30.000 bin kişilik ordu diziliydi. Herson, II. Ekaterina'nın maiyetindeki yabancıları bile şaşırttı. Kale hemen hemen bitirilmişti. 600 toplu cephane, tersanelerde tamamen hazır bulunan iki savaş gemisine bir firkateyn; iki bine yakın özel ev, birçok yabancı metalı dükkânlar, limanda 200'e yakın ticari gemi hazır bekliyordu.⁴⁴

Herson'da II. Ekaterina her zaman ki gibi ilk altı sınıf rütbelilerine yemek ikram etti. Elini öpmesine izin verilen tüccar ve sıradan insanları kabul etti. Kiliselere 3000 ruble, her asker ve denizciye birer ruble olmak üzere toplamda 24560 ruble dağıttı. Ayrıca Herson'da yapılan gemileri ve firkateynin suya indirildiğini seyretmek için tersaneyi ziyaret etti. Herson'da temeli atılan yeni seksen toplu gemi II. Joseph'e ithafen "Kutsal Joseph", 66 toplu gemi "Vladimir", 50 toplu firkateyn ise "Aleksandr" olarak adlandırıldı. Öğleden sonra Çariçenin huzuruna Herson'da ticaret yapan tüccarlar ile burjuvalar el öpmeye getirildi.⁴⁵

Herson'da 6 gün kaldıktan sonra kafile Kizikerman ve Perekop üzerinden Kırım'a gittiler. Perekop'ta tuzlu göllerin kıyısında kahvaltı yapıldı ve 11 çeşit tortulu tuz takdim edildi. Baydar'dan Bahçesaray'a giden yolda ansızın bine yakın muhteşem silahlı ve atları süslü tatarlar çıka geldi. Bu merasim muhafızları II. Ekaterina'ya eski hanlar başkentine giden yolda eşlik etti. Geziye katılan Prens de Ligne Tatar süvariler için Segur'a şunları söyledi: "Eğer bizi kuşatan bu Tatarlar hepimizi bir limana getirse, kutsal Ekaterina ile kutsal Roma İmparatoru Joseph'i gemiye bindirse ve Sultan Abdülhamit'e zevk için hepimizi İstanbul'a götürseydi, bunun Avrupa'da çok büyük bir gürültü yapacak pek garip bir macera olacağına razı olun...ve hatta böyle bir kahramanlığa suç denilmezdi, bu Tatarlar uluslararası hukuka rağmen ve olumlu sözleşmeleri çiğneyerek onların ülkesini aşırın ve hükümdarını tahttan deviren iki hükümdarı hiç pişmanlık çekmeden götürebilirdi". Böyle bir konvoyda hiçbir tehlike görmeyen Çariçenin cesaretine II. Joseph şaşıyor ve biraz da endişeleniyordu. Tatarların refakatinde II. Ekaterina ve kafile Bahçesaray'a gelerek hanların sarayında durdular. İbadet merasimlerinin özgünlüğü, imamın ezan okuyuşu, dervişlerin dansı seyyahları çok etkiledi. Sarayda Çariçe için tahsis edilen bazı odalar alafranga zevkiyle süslendi. Geri kalan odalar dört yıl önce tahttan inen hanlar zamanında olduğu gibi bırakıldı. Mescit ve mimarilerinin ilgi çekici görünüşü, dar sokakları dolduran büyük kalabalığın değişik doğulu kostümleri II. Joseph'i oldukça etkiledi. Çariçenin geliş gününün akşamında muhteşem bir havai fişek gösterisi herkesin hoşuna gitti. Çariçe hem dini hoş görü ruhuyla hem de Tatarları kendi yanına çekme isteğiyle mescitlerin

⁴¹ *Zapiski Odesskago Obşetsva, İstoriy i Drevnostey*, Tom Tretiy, V Gorodskoy Tifografiy, Odessa 1853, s. 275-276.

⁴² Brikner, agm, s. 466-476.

⁴³ Ankoss, age, s. 303.

⁴⁴ Brikner, agm, s. 477-480.

⁴⁵ Ankoss, age, s. 303; *Zapiski*, age, s. 279-280.

II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati (1787)

inşaatına para verdi ve mirzaları huzuruna kabul etti. Önemli Tatarların yemeğe davet edilmesi, örf ve adetlerinin çiğnenilmemeye çalışılması, son hanın yeğeni ile şefkatli sohbet Bahçesaray'da bulunduğu sürece II. Ekaterina'yı meşgul eden konulardı.⁴⁶ Kendilerine verilen görevleri gayretle ve layıkıyla yapmalarından dolayı emeklerine karşılık Tavrida tümenleri binbaşısı Batır Ağa'yı Tavrida cezai odası müsteşarı kılındı. Bunun yanı sıra saray müsteşarlığı ile ödüllendirildi. Perekop polis müdürü Seyit İbrahim Ağa ikinci binbaşı rütbesiyle, Batır Ağa'nın tümeninde askerlik yapan Mehmetşa Mirza teğmen rütbesiyle, eski hanlık katibi Mustafa Efendi de ikinci teğmen rütbesiyle ödüllendirildi.⁴⁷

Bahçesaray'da kalındıktan sonra II. Ekaterina bütün maiyetiyle birlikte İnkerman'a gitti. Yemek yenilen köşkün balkonundaki perde birden çekildi ve Sevastopol limanının manzarası aniden ve beklenmedik bir şekilde açıldı. Limanda 3 gemi, 12 firkateyn, 20 ufak gemi, 3 bombardıman kayığı ve toplam 40 savaş gemisi duruyordu. Bütün toplar ateş açtı. Filoyu seyreden II. Ekaterina, kendisine Kırım'ın kazanılmasını borçlu olduğunu iddia ettiği II. Joseph için kadehini kaldırdı.⁴⁸ Öğleden sonra sahile gelen II. Ekaterina ile II. Joseph, daha önce Potemkin'in İstanbul'daki Rus elçisi Bulgakov'a sipariş ettiği Sultanınkine tamamen benzeyen bir yelkenliye bindi ve Sevastopol'a gitti. Sevastopol'da birçok ev, dükkân, cephanelik, amirallik, revirler vardı. Seyyahlar, Prens Potemkin'in bütün bunları bu kadar kısa bir süre içinde yapabildiğine şaşırıyordu. Segur 36-48 saat içinde Rus filosunun İstanbul'a sızabileceği düşüncesini dile getirdi. Sevastopol'u çok beğenen II. Ekaterina, Tatarların kendilerini şefkatle kabul etmelerinden, nasıl daha iyi ikramda bulunurum şeklindeki davranışlarından ve yolculuğun iyi geçmesi için yaptıkları duadan oldukça memnun oldu. Gazetelerde iddia edildiği gibi Osmanlı filosunun bir çıkartma yapıp seyyahları Sevastopol'dan çıkartacakları haberi doğru çıkmadı. Sevastopol'dan sonra seyyahlar Petersburg'a doğru yola çıktılar. Baydar vadisinden Skeli'ye oradan da Laspi'ye geçtikten sonra seyyahlar gece saat birde Bahçesaray'a geldiler. Bahçesaray'da dinlenmek için bir gün kalındıktan sonra şimdiki Simferopol olan Akmescit üzerinden Karasubazar'a gidildi. Burada Potemkin hem kendi için hem de II. Ekaterina için birer köşk yaptırmıştı. Bu köşklere başka büyük kışlalarda oldukça çekiciydi. Çariçenin katılımıyla 47 kişilik öğle yemeği verildi. Akşam çok sayıda havai fişek gösterisi yapıldı. Her zamanki gibi saray çevresi satranç ve iskambil oynadılar. Çariçe II. Joseph ile sohbet etti. Ertesi gün seyyahlar Eski Kırım üzerinden Feodosya'ya gittiler. Burada sadece birkaç saat geçirildi. Bu zaman içerisinde darphanede o gün II. Ekaterina ve II. Joseph'in bu şehri ziyaret ettiğine dair bir yazıtı olan madalyalar bastırıldı. Sonrasında bütün seyyahlar Kırım'dan yola çıkarak 31 Mayıs'ta Perekop'a geldi. Öğle yemeğinden sonra saat 3'te Çariçe II. Joseph ile top atışları eşliğinde gece kalınması planlanan taş köprüdeki istasyona doğru yola çıktılar. Daha oraya varmadan kafiyeyle 3500 kişilik Kazak ve Kalmık atlı birliklerinin astsubayları karşıladılar. Taş köprüye yaklaştıklarında Don Kazakları yolun sağ kanadına kurulmuş toplardan atışlar yaparak kafiyeyle selamladılar. Günün sonunda Çariçe, II. Joseph, elçiler ve saray erkânıyla sohbet etti. Bazıları satranç ve iskambil oynadılar ve her zamanki gibi 9'da dağıldılar. Buradan Kazaklar eşliğinde II. Ekaterina ile II. Joseph'in vedalaştığı Berislav'a gidildi. Segur'un verdiği bilgilere göre Çariçe, seyahatinin en ilginç kısmı iyi geçtiğinden dolayı son derece memnundu. Çariçe Segur'a şunları söyledi: “ Beni bu seyahatten alıkoymaya çok çalıştılar. Herkes yolda çok sayıda zorluklar ve sorunlarla karşı karşıya geleceğimi

⁴⁶Brikner, agm, s. 488-492.

⁴⁷Malenko A. Yu, Bila Pora: Ekaterinin Vek...*Ekaterina II i Kırım, po Stranitsam Dokumentov*, Simferopol 2013, s. 294;296.

⁴⁸II. Joseph'in Kırım'ın kazanılmasında askeri bir yardımı olmasa da II. Ekaterina ile yaptığı 1781 İttifakı ve Grek projesi sonrasında Osmanlı Devleti'ne siyasi anlamda yaptığı baskı ile Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesine yardımcı olmuştu. Bkz. Sinan YÜKSEL, “ 1781 Rus-Avusturya İttifakı ve Grek Projesi”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, yıl 2013-1, sayı:23, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, ss. 99-122.

söylüyordu. Yolda sıkılacağını, bozkırların dayanılmaz olduğunu, güney ikliminin zararlı olduğunu söyleyerek endişeye sokmaya çalıştılar. Bu kişiler beni iyi tanımıyorlar. Onlar bana zıt olanın beni heyecanlandığını, beni ürkütmek için söyledikleri zorlukların kararımı güçlendirdiğini bilmiyorlar”. Fakat seyahati bir an önce bitirme isteği onu yormuştu. Berislav’dan Kremençuğ’a geçilenin ertesi günü her kez Çariçenin resmi saray çevresi karşısına çıkmasını bekliyordu. Fakat yolculuktan yorgun Çariçe ancak öğle saatlerinde çıktı. Akşam saray nezdinde özel davetiye ile balo planlandı. Balo öncesinde Çariçeye Kremençuğ, Krilov ve Elisavetgrad tüccarlarının eşleri tanıtıldı. Çariçe balo sırasında elçilerle iskambil oynadı. Ertesi gün Meryem ana katedralinde ayinde bulunduktan sonra öğle yemeğinden sonra gece konaklanacak olan Kabılyaki durağına gidildi. Oradan da Petro’nun İsveç Kralını yendiği Poltova’ya geçildi. Burada II. Ekaterina Poltava Savaş meydanını görmeye gitti. Çariçe eski tabyaları ve İsveç mezarlarını gördü. Kutsal haç manastırını ziyaret etti. Saat 6’da Kont Bezborodko Çariçeye firari Boğdan Voyvodası Aleksandr Mavrokordato’yu tanıttı. Sonra Çariçe kabileyle birlikte kamplardaki birlikleri gezmek üzere şehir dışına gitti.⁴⁹ Burada savaşın bir temsili yapıldı. Bu II. Ekaterina’nın oldukça hoşuna gitti. Poltova’dan sonra II. Ekaterina Harkov, Kursk, Orel ve Tula üzerinden 28 Haziran’da Moskova’ya oradan da 11 Temmuz’da Petersburg’a döndü.⁵⁰ Böylelikle II. Ekaterina’nın Kırım seyahati son buldu.

Batı ve merkezi Rusya’nın bir takım vilayetlerinin gözden geçirilmesi olarak adlandırılabilir. Seyahat buraların ekonomisinin geliştirilmesini, yolsuzlukla (rüşvetle) diğer kötüye kullanmalarla mücadeleyi çok etkiledi. Çariçenin huzuruna çıkma ve yapılan çalışmanın raporunu verme düşüncesiyle memurlar kendilerine çeki düzen verdiler. N. İ. Pavlenko’ya göre seyahatin sonucu Potemkin’in düşmanlarının Çariçede Yeni Rusya’nın yöneticisine karşı düşmanca duyguları yerleştirmede tam tersine Çariçe kendi silah arkadaşının başarılı faaliyetine kendi gözüyle kanaat getirdi.⁵¹

Pavlenko’ya göre gezinin ikinci sonucu, Osmanlı Devleti’nin Kırım gezisini küstahça bir meydan okuma olarak algılamasıydı. Herson’da zafer takılarından birinde provoke niteliği taşıyan “İstanbul yolu” yazısı Osmanlı Devleti’nin dikkatinden kaçmadı. Çariçe seyahat sırasında gördüklerinin hoş izlenimlerinden ayrılır ayrılmaz Bulgakov’un Yedikule’ye hapsedildiği haberini aldı. Gezinin bitiminden kısa süre sonra Osmanlı Devleti Rusya’ya savaş ilan etmeye karar verdi.⁵² Osman Köse’nin de ifadesiyle gezi Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş sürecini hızlandırdı.⁵³

Osmanlı Devleti, II. Ekaterina’nın ve II. Joseph’in Kırım’a seyahat edeceğini Eflak-Boğdan voyvodalarının gönderdikleri mektuplardan haberi vardı. Geziye dair ilk gelen haberlere göre gezi 1785 yılı bahar ayında gerçekleşecekti.⁵⁴ Daha önce de belirtildiği üzere gezi veba salgınından dolayı bu tarihte gerçekleşmedi. Osmanlı Devleti’nin edindiği bilgilere göre Rusya Çariçesi kalabalık bir heyet ve İngiliz ile Fransız elçileriyle birlikte önce Kiyev’e oradan da Herson’a geçecek ve orada Avusturya imparatoru II. Joseph ile buluşacaktı. Leh Kralı dahi Kiyev’e gelip II. Ekaterina ile görüşecekti. Rus generali Potemkin Leh kralına refakat edecekti.⁵⁵

⁴⁹G.V.Esipov, “Puteşestvie İmperEkaterini II. v’ Yujnuyu Rossiyu v’ 1787 godu”, *Kievskaya Starina*, 1892, cilt:36, s. 295-305.

⁵⁰Brikner, agm, s. 508.

⁵¹Pavlenko, age, s. 241.

⁵²Pavlenko, age, s. 231.

⁵³Köse, age, s. 362.

⁵⁴Age, s. 363.

⁵⁵BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Ali Emiri, I. Abdülhamid, Nr: 6668; BOA, Ali Emiri I. Abdülhamid, 86-5934.

II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati (1787)

II. Ekaterina'nın Herson'a yaptığı ziyaret sırasında Rus ordu birliklerinin önemli bir kısmının buraya yönlendirilmesi Osmanlı Devleti'ni endişelendirdi. Osmanlı Devleti'nin endişelerini ortadan kaldırmak için Rusya'nın İstanbul'daki elçisi Bulgakov, Ocak ayında Reisülküttaba Çarîçe'nin Osmanlı Devleti ile dostluğu devam ettirmekten başka bir şey istemediğini dolayısıyla da Herson'a yapılacak gezinin Osmanlı Devleti'ni endişelendirmemesi gerektiğini bildirdi. Reisülküttapta elçiye Osmanlı Devleti'nin Rusya ile dostluğun devamını samimiyetle istediğini bildirdi. Bununla birlikte Osmanlı Devleti bir yandan donanmayı güçlendirmeye çalışırken bir yandan da İsmail, Silistre, Bender ve Özü kalelerini takviye edip sınırlardaki ordu sayısını 160 bine çıkardı. Osmanlı Devleti bu hazırlıkları yaptığı tarihlerde, 17 Nisan 1787'de İstanbul'daki Avusturya elçisi de Osmanlı Devleti'ne II. Ekaterina ile II. Joseph'in buluşmasının hiçbir şekilde ilişkileri olumsuz etkilemeyeceğine dair güvence verdi.⁵⁶ Rus ve Avusturya elçilerinin aksine İngiliz elçisi bu geziyi Osmanlı Devleti'ne karşı gözdağı ve savaş hazırlığı olarak algılıyordu. Osmanlı Devleti savaş kararı alırsa iki devletin de geri adım atacağı düşüncesindeydi. İngiliz elçisi ile yaptığı görüşmeden sonra Sadrazam Yusuf Paşa savaş kararı aldı. Bulgakov'a 27 Temmuz 1787'de verilen 7 maddelik ultimatom sonrasında Bulgakov'un oyalıcı cevapları sonrasında Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş kararı aldı. Yukarıda belirtildiği üzere Bulgakov Yedikule'ye hapsedildi.⁵⁷ Böylece Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakından itibaren iki devlet arasındaki gergin ilişkiler savaşa dönüştü.

II. Ekaterina Tavridadan ayrılırken Potemkin'e gönderdiği emirle ondan memnuniyetini herkese bildirmesini istedi. Emirde şunlar yazılıydı: "Prens Grigoriy Aleksandroviç, Yekaterinaslav ve Tavrida bölgesi üzerinden yaptığım seyahat sırasında gereken düzeni, emrinizde bulunanların görevlerini gayretle ve çalışkanlıkla yaptığını, zadeganların ve diğer toplulukların çabası ve iyi niyetini görüp hepsine en güzel memnuniyetimi ve keremimi ilan etmekle sizi görevlendiriyorum. Her zaman size hayırhah kalıyorum".⁵⁸ Grimm'e gönderdiği mektupta da II. Ekaterina, "1200 verst kadar kara, 600 verst su yoluyla yapılan seyahatım boyunca daha önce kısmen gördüğüm bütün diyarda şaşırtıcı bir değişiklik buldum. Sefil köylerin bulunduğu yerlerde tuğla ve taşın yapılarıyla güzel şehirler takdim edildi. Köylerin olmadığı yerlerde büyük kasabalar ve genel olarak beklentilerimi aşan refaha ve ticari hayata rastladım."⁵⁹ Bu memnuniyetinden dolayı II. Ekaterina, Potemkin'i "Tavriçeskiy" (Tavridalı) unvanıyla ödüllendirdi.⁶⁰

II. Joseph II. Ekaterina'ya göre gezi hakkında olumsuz düşüncelere sahipti. II. Joseph'in Feldmareşal Lasi'ye mektuplarında bu olumsuzluğu görmek mümkündür. II. Joseph mektuplarında Rus ordusu ile filosunun dış görüntüsü ile iç sağlamlığı ve gücünün uymadığını sürekli tekrarlıyordu. Orduya yeni ve pek zarif ceketler giydirilmiş ama bunlar iklim şartlarına uygun değildi. Bu yüzden askerler sık sık sıtmaya yakalanıyordu. Genel olarak hasta sayısı çoktu. Revirde birçok eksiklik vardı. Potemkin'in emrinde 100 bin kişi olduğu söylenmesine rağmen II. Joseph'e göre bu sayı 40 bin kadardı. Bunlarında çoğu hastaydı. Askerlerin bir kısmı inşaat yerlerinde ve değişik işlerde çalışıyordu. Mesela gezi sırasında Dinyeper'de golyatları ilerletmek için gerekli sayıda at toplanılamadığından birkaç yüz asker sabahtan akşama kadar su içinde çekiyordu. Bu II. Joseph'i çok şaşırttı. Kalelerin durumu da II. Joseph'e çok sağlam

⁵⁶Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çeviren: Nilüfer Epçeli, cilt 6, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 418-421.

⁵⁷İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 501; Ahmet Vasıf Efendi, *Mehasinül Asar ve Hakaikül Ahbar*, Yayına Hazırlayan: Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 385-387.

⁵⁸Malenko, age, s. 296-297.

⁵⁹Pavlenko, age, s. 231.

⁶⁰F. Laşkov, *Knyaz G. A. Potemkin-Tavriçeskiy Kak Deyatel Krıma*, Simferopol 1890, s. 16.

görünmüyordu. Herson kalesinin duvarlarını her an dağılmaya hazır kumdan yapılmış buluyordu. Kılburun kalesinin önündeki profilleri de çok alçak buluyordu. Donanma için ise II. Joseph, gemilerin yapıldığı malzemeyi dayanıksız buluyordu. Ona göre deniz askerleri tecrübesizdi. Saksonyalı diplomat Helbig ile Prusyalı diplomat da hükümetlerine Rus ordusu ile ilgili raporlarında; Rus ordusunun sayısının çok abartıldığını, orduda ölen askerlerin çokluğunu yazdılar.⁶¹

II. Josef'e göre Fransız elçisi Segur geziden oldukça etkilenmiş ve görüşleri de olumludur. Segur Potemkin'e yazdığı bir mektupta Fransa'ya döndüğünde gezi sırasında gördüğü her şeyi orada anlatacağını vadetti. Mektubunda Potemkin'e şunları yazdı:

"Gözlerimize takdim ettiğiniz bütün o acayip tabloları orada sevinçle betimleyeceğim. Herson'a getirilen ticareti, adeta bir büyü ile yalnızca 2 yıl içinde Sevastopol'da kurulan 1001 geceyi, Karasubazar'daki akla sığmaz şölenlerinizi, 3 yıl içinde bazı başkentlerin 3 asır içinde topladıklarından daha fazla heykel topladığınızı Yekaterinoslavınız...bana inanmayacaklarsa bunda kabahat sizdedir. Niçin bu kadar kısa bir süre içinde bu kadar fazla mucize yarattınız ve bize onların hepsini gösterene kadar niçin bunlarda herkesin önünde gururlanmadınız".⁶²

Potemkin'in yaptığı hazırlıklardan övgü ile bahseden bir diğer kişi onun memurlarından Çertkov'dur. Çertkov yapılan hazırlıklar ile ilgili şunları yazıyordu.

"Prens majesteleri ile Tavrida'da Herson'da Kremençuğ'da Çariçenin gelişinden 2 ay önce bulundum. Oranın hiçbir yerinde güzel bir şey görünmüyordu. Prens Çariçeyi oraya boşuna çağırdığına üzülüyordum. Çariçenin gelişiyle orada ne mucizeler olup bittiğini tanı bilir. Yapılar, askerler, halk, güzel giysili Tatarlar, Rus Kazakları, gemilerin nereden çıka geldiğini şeytan bilir. Yemek, içeceklerde kısacası her şeyde bolluk. Adam akıllı anlatabilmek için bu uydurulmaz bile. O zamanlar uykulu gibi, vallahi uykulu gibi geziniyordum. Kendi kendime inanmıyor, kendimi çimdikiyordum: Ben miyim? Neredeyim? Hayal mi, yoksa bir hayalet mi görüyorum. Valla, gerçeği söylemek gerekir: o, böyle işleri yalnızca o yapabilir. Bütün bunları yapmaya ne zaman yetiştici acaba. Acaba ona ruhlar mı hizmet ediyor."⁶³

Geziye dair bu olumlu görüşlere rağmen olumsuz görüş bildirenler de vardır. Onlardan biri olan, daha sonra güney bölgelerinin genel valisi olan, kont Lengeran bu hazırlıklarla ilgili şu açıklamada bulunmuştur.

"Tüm bu hazırlıklar zulüm ve korkuyla birkaç eyaletin tahribiyle yaratıldığını söylemek gerekir. Küçük Rusya'nın meskûn vilayetleri ve Çariçenin geçmediği topraklardan bütün ahali bu çöllere sürüldü. Bu süre içerisinde binlerce köy boş bırakıldı ve bütün sakinleri hayvan sürüleriyle birlikte belirtilen değişik istasyonlara dağıtıldı. Bunlara Dinyeper'in en yakın sahillerinde suni köyler ve uzakta köylerin ön yüzleri acilen yaptırıldı. Hükümdar geçtikten sonra bütün bu zavallılar geri sürülüyordu. Birçoğu böyle bir hicretten dolayı ölmüştür".⁶⁴

Geziye dair pek çok söylenti ortaya çıktı. Bu söylentilerden biri de Çariçe'ye gösterilen şehir ve köylerin büyük kısmının tam bir tiyatro dekorasyonu olduğuna dair söylentilerdi. Geziye katılan Prens de Ligne yazdığı bir mektupta buna dair şunları yazdı.

"Seyyahlara, saray ahalisine ve Rusya'ya dair anlatılan bütün olumlu şeylere inanmanın şimdi modası değildir. Bizimle gidemeyen Ruslar da bizim de aldatıldığımızı ve bizim de aldatmakta olduğumuzu zannedecekler. Yolda bize mukavva evlerin, kağıttan çizilen topraklar ve gemilerin gösterildiği şeklinde saçma şeyler uydurulmaya başlandı. Ustaca aldatmanın ne demek olduğunu şimdi öğrendim. Mesela çariçe kızaktan çıkamaz bir haldeydi ve inşa edilmesi için büyük paralar verdiği bazı şehirlerin artık tamamen bitirildiğine bizim gibi inanmalı ve her yerde her şeyi böyle seyretmeliydi. Bu arada aynı şehirleri çoğu zaman

⁶¹Brikner, agm, s. 111-112.

⁶²Kovalenskiy, age, s. 124.

⁶³Age, s. 31.

⁶⁴Age, s. 32.

II. Ekaterina'nın Kırım Seyahati (1787)

sokaklarsız, sokakları evlersiz, evleri çatısız, penceresiz ve kapısız bulmuştuk. Çariçe'ye sadece devlet binaları, güzelce inşa edilen taş binalar gösterildi.”⁶⁵

Çariçe şehirleri yaya gezmediği için dolayısıyla yol arkadaşlarının bazılarının daha az şey görmüştür.⁶⁶

Rus tarihçi Soleyev söylentileri kabul eder ve şunları söyler. “Gezi sırasında tiyatro benzeri birçok şey olmuştu ama yeni Rusya için yapılanlar yalnızca bir dekorasyon değildi. Bozkırlar tarımcı bir nüfus elde etti. Ekaterinoslav, Herson gibi şehirlerin temeli atıldı ve Karadeniz filosu kuruldu”.⁶⁷

Sonuç

II. Ekaterina'nın Kırım gezisi her ne kadar ülkeye yeni katılan bölgelerin durumunun incelenmesi adına yapılmış olsa da geziye II. Joseph'un katılması, ordunun o bölgelere toplanması, donanmanın inşası Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmeye yetti. Birçok tarihçinin ifade ettiği gibi gezi Osmanlı Devleti tarafından bir gözdağı olarak algılandı ve savaş kararı alınmasında önemli bir rol oynadı.

Gezide II. Ekaterina'nın gerçekleri görmesi her ne kadar engellense de imparatorluğa yeni katılan bölgelerde inşaat ve iskân işlerinin hızlanmasını sağlaması açısından gezi oldukça önemli olmuştur.

Gezi sırasında II. Ekaterina'nın özellikle Kırım Tatarlarına ve İslam dinine gösterdiği yakınlık onun hoşgörüsünü göstermekle birlikte politik olarak Kırım Tatarlarını ülkeye dâhil etmenin bir başka yolu olarak da yorumlanabilir. Tatarlara gösterilen hoşgörü ile onların göç etmeleri engellenmek istendiği gibi onların Rusları benimsemesi de gerçekleştirilirdi.

Bu gezi ile Potemkin ön plana çıkmıştır. Başarılı bir asker olduğu kadar başarılı bir yönetici olduğunu da göstermiştir. Gezi için yapış olduğu hazırlıklarla II. Ekaterina'nın takdirini kazanan Potemkin kendisine rakip devlet adamlarının düşüncelerinin aksine gözden düşmemiş tam tersine yerini daha da sağlamlaştırmıştır.

II. Ekaterina'nın gezisinin yükümlülükleri halkı büyük fedakârlıklar yapmaya zorlamıştır. Halk maddi ve manevi anlamda zor durumda kalmıştır. Buna rağmen halk elinden geleni yapmış ve II. Ekaterina ile maiyetini iyi bir şekilde karşılamıştır.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emiri, I. Abdülhamid, Nr: 6668.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Ali Emiri I. Abdülhamid, 86-5934.

Ahmet Vasıf Efendi, *Mehasinül Asar ve Hakaikül Ahbar*, Yayına Hazırlayan: Mücteba İlgürel, TTK, Ankara 1994.

ANKOSS, Elen Karrer, *Ekaterina II*, Rosspen, Moskva 2006.

BRİKNER, A. G., “Puteşestvie Ekaterini II v Kırım”, *İstoričeskiy Vstnik*, Tom XXI, No:7, S.Peterburg 1885.ss. 5-23.

BRİKNER, A. G. “Puteşestvie Ekaterini II v Kırım”, *İstoričeskiy Vstnik*, Tom XXI, No: 8, S.Peterburg 1885. ss. 242-263.

⁶⁵ Age, s.124-125.

⁶⁶ Brikner, agm, s. 23.

⁶⁷ S. M. Soleyev, “Tsartvovanie Ekaterini II”, *İstoriya Ekaterini II*, İzdatelstvo ACT, Moskva 2016, s. 98-99.

- BRİKNER, A. G., "Puteşestvie Ekaterini II v Kırım", *İstoričeskiy Vstnik*, Tom XXI, No: 9, S.Peterburg 1885.ss. 444-509.
- BRİKNER, A. G., *Potemkin*, Terra, Moskva 1996.
- ESİPOV, G.V., "Puteşestvie İmper Ekaterini II. v' Yujnuyu Rossiyu v' 1787 godu", *Kievskaya Starina*, 1892, cilt:36. ss. 295-306.
- KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- KİTİTSİN, P., - V., GRANTSİANSKİY, "Puteşestvie Ekaterini II v Kırım ,v 1787 godu", *Drevnyaya i Novaya Rossiya*, Tom 18, No: 11, Peterburg Nyabrya 1880. ss. 605-608.
- KOVALENSKİY, M. N., *Puteşetvie Ekaterini II v Kırım*, Moskva 1920.
- KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- LAŞKOV, F., *Knyaz G. A. Potemkin-Tavriçeskiy Kak Deyatel Krıma*, Simferopol 1890.
- MADARİAGA, İsabel de, *Rossiya v Epohu Ekaterini Velikoy*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2002.
- MALENKO A. Yu., *BılaPora: Ekaterinin Vek...Ekaterina II i Kırım, po Stranitsam Dokumentov*, Simferopol 2013.
- PAVLENKO, N. İ. *Ekaterina Velikaya*, Molodaya Gvardiya, Moskva 2004.
- PRAVOSUBOVİÇ, Ye. E. "Vostoçnaya Politika İmperatritsı Ekaterini II", *İmperatritsa Ekaterina II*, Sbornik İstoričeskih Statey.ss. 193-230.
- SOLEVYEV, S. M., "Tsartvovanie Ekaterini II", *İstoriya Ekaterini II*, İzdatelstvo ACT, Moskva 2016.ss. 79-130.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- T.V.V, "İmperatritsa Ekaterina II v Kırımı 1787", *Russkaya Starina*, Noyabr 1893, ss. 283-299.
- YÜKSEL, Sinan, " 1781 Rus-Avusturya İttifakı ve Grek Projesi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, yıl 2013-1, sayı:23, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017. ss.217-226.
- Zapiski Odesskago Obşetsva, İstoriy i Drevnostey*, TomTretiy, V Gorodskoy Tifografiy, Odessa 1853.